

پرداخت‌های آیینی در گل‌نوشته‌های ایلامی باروی تخت جمشید

شاهرخ رزمجو

رییس مرکز پژوهش‌های هخامنشی موزه ملی ایران

مقدمه

با آغاز کاوش‌های علمی در تخت‌جمشید به سرپرستی ارنست هرتسفلد در سال‌های ۳۴-۱۹۳۳ (۱۳۱۲-۱۳ خورشیدی) آثار گوناگونی از دل خاک پدیدار گشت. در جریان این کاوش‌ها در گوشه شمال شرقی سکوی تخت‌جمشید که بخشی از باروی تخت‌جمشید به‌شمار می‌رفت، نزدیک به سی هزار لوح و قطعه لوح به دست آمد. به نظر می‌رسد این مجموعه گل‌نوشته، یک بایگانی متروکه بوده که در یکی از اتاق‌های باروی تخت‌جمشید انبار شده است. در آغاز گمان می‌رفت این مجموعه بسیاری از ناگفته‌های دوره هخامنشی را روشن سازد. اما بر خلاف انتظار همگان مشخص شد این گل‌نوشته‌ها در واقع پرداخت‌ها، صورت حساب‌ها، رسیدها و گزارش‌های مالی و حسابداری هستند. این نوشته‌ها نشان داد که تا چه اندازه پرداخت‌ها و حساب‌های مالی و اداری هخامنشیان منظم و دقیق بوده است.

گرچه این گل‌نوشته‌ها متن‌های مالی و پرداختی بودند و اثری از متن‌های تاریخی، سیاسی، ادبی و غیره در آنها دیده نمی‌شد، اما از همین گزارش‌های مالی و پرداختی می‌توان اطلاعات بسیاری به دست آورد. از جمله میزان پرداخت‌ها برای کارگران، مسافران و کارگزاران دولتی تا جیره اسب‌ها.

تاکنون اندکی از این گل‌نوشته‌ها خوانده و ترجمه شده‌اند و حدود نیمی از این تعداد اندک نیز منتشر شده است. این گل‌نوشته‌ها بر اساس متن به گروه‌های گوناگونی از A تا W طبقه‌بندی شده‌اند.^۱ در برخی از این طبقه‌بندی‌ها، پرداخت‌های انجام شده جنبه آیینی دارد. یعنی این پرداخت‌ها از سوی دولت هخامنشی به روحانیان و افراد مسؤول داده شده تا در مراسم آیینی استفاده شود.

این جیره‌ها به پرستشگاه‌ها، خدایان و مراسم آیینی گوناگون پرداخت شده است.

نگارنده با گردآوری متن‌های منتشر شده و منتشر نشده و طبقه‌بندی و مطالعه آنها تلاش کرده است تا اطلاعاتی مربوط به دین هخامنشیان از آنها استخراج کند. در مقاله حاضر جنبه‌های گوناگون این متن‌ها و اهمیت آنها را به طور فشرده بررسی می‌کنیم. نخست باید یادآوری کرد که این متن‌ها را که دارای مضمونی دینی هستند، نگارنده با عنوان «پرداخت‌های آیینی» (Ritual Payments) نامیده است. متن‌های «پرداخت آیینی» را می‌توان به گروه‌های G, K3, K2, K1, E و متن‌های مربوط به این گروه‌ها در طبقه‌بندی V یافت.^۲

مراسم آیینی

در مجموعه پرداخت‌های آیینی، متن‌های بسیاری را می‌توان یافت که در آنها پرداخت جیره به مراسم گوناگون آیینی گزارش شده است. در میان مراسم آیینی گوناگونی که نام آنها در گل‌نوشته‌ها برده شده، مراسم «لن» با ۷۶ متن بالاترین آمار را از نظر تعداد دارد. گرچه از این متن‌ها نمی‌توان جزئیات مراسم را دریافت، اما می‌توان اطلاعات دیگری از آنها به دست آورد. از آن جمله اینکه در تمامی متن‌های مربوط به مراسم لن به جز یکی هیچکدام از برگزاری لن برای یک خدا نام برده نشده است. تنها در یک مورد است که مراسم برای هومین، خدای ایلامی برگزار شده است.^۳ در متن‌ها معمولاً از واژه دئوشم (Daušam) استفاده شده که در اصل واژه‌ای ایرانی است به معنای پیشکشی.^۴

در این گل‌نوشته‌ها از مراسم دیگری هم نام برده شده است مانند

شیپ (Šip)، اکریش (Akriš)، نخ (Nah)، نوئش (Nuaš)، پومزیش (Pumazziš) و دئوسیکه (Dausika). برای این مراسم، کالاهای گوناگونی به‌عنوان جیره پرداخت شده است. این پیشکش‌ها همگی خوراکی هستند که شامل موارد گیاهی و حیوانی می‌شوند^۶ و در میان جیره‌های پرداخت شده بیش از همه به ترتیب شراب، آرد و گندم پرداخت شده است.

پراکندگی جغرافیایی

مهرهایی که بر روی گل‌نوشته‌های باروی تخت‌جمشید برای رسمیت بخشیدن به این اسناد به‌کار رفته است، نشان‌دهنده مناطق جغرافیایی گوناگون فارس نیز هستند. بر اساس نقش مهرها چهار منطقه جغرافیایی برای فارس پیشنهاد گردیده^۷. ولی اصولاً باید بیش از چهار منطقه اصلی وجود داشته باشد.

نام شهرهای گوناگونی در این متن‌ها نوشته شده که در برخی از آنها قابل تطبیق با شهرهای امروزی هستند و در برخی همچنان ناشناخته باقی‌مانده‌اند. یکی از شهرهایی که در متن‌ها بسیار از آن نام برده شده متزیش (Mettezziš) است. متزیش که به فارسی باستان آن را اوودچایه (Uvadačāya) و به بابلی خومادیشو (Xumādišu) می‌نامیدند، یکی از شهرهایی است که در آن مراسم آیینی برگزار می‌شده است^۸ و بر اساس متن‌های مربوط به پرداخت‌های آیینی از انجام مراسم مذهبی در آن آگاهی داریم. شهر دیگری که در آن مراسم آیینی برگزار می‌شده و به خوبی با آن آشنایی داریم، پاسارگاد است که چند بار در این متن‌ها از آنجا نام برده شده است. به‌نظر می‌رسد پاسارگاد که به‌صورت ایلامی بترکتش (Batrakataš)^۹ نامیده می‌شده، مکان پر اهمیتی برای برگزاری مراسم آیینی بوده است. بر اساس متن‌ها می‌توان دریافت که مراسم آیینی و مراسم پرستش خدایان، رودها و کوه‌های مقدس در پاسارگاد برگزار می‌شده است.

با توجه به متن‌ها می‌توان چنین برداشت کرد که هر منطقه مسئولی داشته و وظیفه او تهیه و پرداخت سهمیه برای مصارف گوناگون بوده است. او سهمیه دولتی را به افراد تحویل می‌داده که هر یک مسئول شهر، منطقه یا بخش خاص بوده‌اند و آنها سهمیه را به مصرف رسانده یا بر مصرف درست سهمیه در مراسم نظارت می‌کرده‌اند.

خدایان

در متن‌های پرداخت‌های آیینی از خدایان گوناگونی نام برده شده که از سوی دولت هخامنشی به آنها سهمیه پرداخت می‌شده است. متن‌ها بر اساس تعداد خدایان شامل دو دسته هستند: یکی متنی‌هایی که در آنها تنها از یک خدا نام برده شده و در واقع متن آنها برای یک خدا نوشته شده است. دوم متنی‌هایی که در آنها از چند خدا نام برده

شده و سهمیه‌های پرداخت شده به آنها را به‌صورت کلی و گاه با جزئیات گزارش می‌دهند. در متن‌های گروه دوم گاه نام مراسم آیینی یا کوهها یا رودهای مقدس نیز دیده می‌شود. در متن‌ها گاه یک مقدار کلی برای پرداخت نوشته شده و گاه سهم هر خدا یا میزان سهمیه پرداختی به طور جداگانه در کنار نام آن خدا یا مراسم نوشته شده است.

نام خدایان در این متن‌ها شامل سه گروه است:

نخستین گروه از خدایان نام برده شده در متن‌ها به‌راحتی قابل تشخیص هستند. نخستین گروه، خدایان ایرانی هستند که در این گروه می‌توان نام خدایانی چون اهورامزدا، میترا، سپندارمذ^{۱۰} و نریوسنگ را یافت. در گروه دوم، نام خدایان غیر ایرانی برده شده که بیشتر ایلامی هستند. از این گروه می‌توان هومین و شیموت را نام برد. در میان خدایان، نام آدد، خدای باران بابلی‌ها نیز دیده می‌شود. البته باید یادآوری کرد که پرستش آدد در میان ایلامیان نیز رایج بوده است.

گروه سوم از خدایانی که در این متن‌ها نام برده شده‌اند خدایانی هستند که با نام آنها آشنایی نداریم و باید از آنها به‌عنوان ناشناخته نام برد. نام این خدایان در هیچ یک از متن‌های شناخته شده دیگر دیده نشده است.

نکته جالب در این متن‌ها این است که در برخی از متن‌ها نام خدایان گوناگون در کنار یکدیگر نوشته شده است. برای پرداخت به خدایان نیز هیچگونه تفاوتی میان خدایان وجود ندارد. با اینکه اهورامزدا در باور هخامنشیان بزرگترین خدایان بوده اما در یک مورد نام او در جای دوم آورده شده و گاه میزان پرداخت در پارس، مرکز هخامنشیان به خدایی ایلامی مانند هومین چند برابر بیشتر از اهورامزدا است. شاید دلیل این امر ناشی از عوامل گوناگون مانند میزان جمعیت پیرو هر دین، تعداد پرستشگاه‌ها یا نفوذ یک خدا در آن منطقه خاص بوده است.

نوع پرداخت‌ها

پرداخت‌های آیینی همگی به‌صورت سهمیه‌ها و مواد خوراکی پرداخت شده است. مجموعه این خوراکی‌ها را می‌توان چنین نام برد: گندم، شراب، آبجو، آرد، بره، جو، کنجد، خرما، انجیر و مرغابی کشته شده^{۱۱}. بیشتر این پرداخت‌ها به‌صورت گندم و شراب داده شده است.

تاریخ متن‌ها

گل‌نوشته‌های باروی تخت‌جمشید همگی مربوط به زمان پادشاهی داریوش بزرگ هستند. تاریخ نوشته شده در متن‌های پرداخت‌های آیینی نیز بر همین اساس از سال هجدهم پادشاهی داریوش تا بیست و هشتم را در بر می‌گیرد. در مواردی مانند مراسم لن که متن‌های

بیشتری از آن در دست است می‌توان دید که بالاترین آمار برگزاری مراسم آیین در سال بیست و سوم پادشاهی داریوش بوده است. در برخی از متن‌ها تاریخی نوشته نشده اما در برخی دیگر حتی نوشته شده که پرداخت‌ها برای چه مدتی و از چه ماه تا چه ماهی داده شده است. سهمیه‌ها گاهی برای تمام سال و گاهی برای سال‌های کبیسه که دارای یک ماه اضافه بوده‌اند، برای مدت سیزده ماه پرداخت گردیده است.

پرستشگاه‌ها و مکان‌های مقدس

در متون پرداخت‌های آیین به‌طور مستقیم از هیچ پرستشگاهی یاد نشده است. تنها از اهدای آیین پرداخت‌ها به خدایان و مراسم و کوه‌ها و رودها نام برده شده است. در متن PF 772(K1) نوشته شده است که در سال بیست و یکم پادشاهی داریوش، شراب پیشکش شده برای مراسم لن توسط دو مغ به نام‌های ایشکمتکه (Iškamatakkā) و متودده (Maudadda) در یازده «لن کول» (Lankul) به مصرف رسیده است. برای آیین واژه تاکنون معنای دقیقی ارائه نشده است اما شاید بتوان پیشنهاد کرد که منظور از این واژه، محل برگزاری مراسم لن بوده است.^{۱۲} متأسفانه در متن نامی از مکان آیین یازده «لن کول» برده نشده است.

در چند متن نیز از انجام مراسم پرستش در «انبارخانه‌ها» (balum hatuma) یاد شده است. در بخشی از متن نخستین از برگزاری مراسم پرستش خدایی به نام کریشیه (Karbašiya) در یازده انبارخانه در پاسارگاد یاد شده است. شاید ترجمه ارائه شده برای balum hatuma نیاز به تصحیح داشته باشد. به هر صورت هنوز معنای دقیق آن به درستی مشخص و روشن نیست.

همچنین مکان‌هایی هستند که خود به تنهایی پیشکش دریافت می‌کنند. از آن جمله «کوشوکوم‌ها» هستند. در یکی از متن‌ها، مراسم پرستش خدایی به نام انتورزه (Anturza) در شش کوشوکوم برگزار شده است.^{۱۳} در متن دیگری نیز شراب پرداخت شده برای یک خدا، در کوشوکوم داده شده است. در یک متن دیگر نیز به این نکته اشاره شده که شراب اهدایی دریافت شده و در کوشوکوم پرداخت شده است.^{۱۴} شاید کوشوکوم‌ها مکان‌های مقدسی بوده‌اند که در آنها مراسم پرستش خدایان نیز برگزار می‌شده است. امکان دارد نام‌های «کوشک» که هنوز در گوشه و کنار فارس دیده می‌شوند، باقیمانده همان کوشوکوم‌ها باشند.

همچنین در متن‌ها از «جایگاه شراب» نیز یاد شده است. اما نمی‌توان دریافت که این نام به یک مکان کلی گفته می‌شده یا بخشی از یک جایگاه مقدس بوده که در آن، محل اهدای شراب را چنین می‌نامیده‌اند.

در نوشته‌های باروی تخت‌جمشید یک نام جغرافیایی دیده می‌شود به نام زیله اومپن Zila-Umpān که می‌تواند به

معنی «خانه هومبن» باشد.^{۱۵} شاید منظور از این نام، جایی بوده که در آن پرستشگاهی برای هومبن، خدای ایلامی وجود داشته است. اما تاکنون در خود متن‌های پرداخت‌های آیینی به این نام اشاره نشده است. در واقع در این متن‌ها، به جز مواردی که یاد شد، هیچ اشاره‌ای به نام پرستشگاه‌ها نشده و تنها از پرداخت به خدایان، مراسم و کوه‌ها و رودخانه‌ها نام برده شده است.

پردیس‌ها

در متن‌های آیینی تخت‌جمشید از مکانی به نام پرتتاش (Partetaš) در پاسارگاد نام برده شده که به آن پرداخت‌هایی به‌صورت پیشکشی داده شده است (Razmjou, 2004:109). می‌دانیم که پرتتاش‌ها در واقع همان پردیس‌هایی هستند که در دوره هخامنشی شواهد بسیاری از آنها در دست است. پردیس‌ها دارای کاربردهای گوناگون بوده‌اند و شواهد بسیاری از آنها در دست است. پردیس‌ها دارای کاربردهای گوناگونی بوده‌اند و شاهان هخامنشی از ساخت پردیس‌ها یا باغ‌های ویژه در سرتاسر قلمرو شاهنشاهی هخامنشی حمایت می‌کرده‌اند. اما آیین نخستین بار است که از کاربرد دینی و آیینی پردیس‌ها مدرکی مستند در دست است. پیش از این نوشته‌های آشوری از وجود بیشه‌های مقدس (فضاهای سبز مقدس) نزد ایلامیان سخن گفته بودند. همچنین سوزاندن بیشه مقدس شهر سارد توسط آتنی‌ها، آغازگر جنگ‌های ایران و یونان گردید و خشایارشا به انتقام این کار و برای مجازات آتنی‌ها، پرستشگاه آتنا در آتن را به آتش کشید.

شاید در برخی از این پردیس‌ها که کاربرد آیینی داشته‌اند، مکان ویژه یا محرابی مقدس وجود داشته و یا خود این محوطه سبز به تنهایی دارای تقدس بوده است. این واژه حتی بدین نام نیز نامیده شده و به اروپا هم برده شد و هم اکنون نیز بهشت را با عنوان Paradise می‌شناسند.

روحانیان

متن‌های پرداخت‌های آیینی اطلاعات اندک ولی بسیار ارزشمندی از روحانیان دوره هخامنشی در اختیار ما می‌گذارد. در این متن‌ها اغلب، روحانیان دریافت‌کنندگان سهمیه مراسم و خدایان در یک منطقه هستند. احتمالاً وظیفه اداری آنها به‌گونه‌ای بوده که باید این سهمیه را از شخص پرداخت‌کننده دریافت کرده و آن را به محل اجرای مراسم تحویل داده و بر اجرای مراسم و مصرف درست سهمیه نظارت می‌کرده‌اند.

دریافت‌کنندگان سهمیه اغلب عنوانی مذهبی دارند. در متن‌ها از دو گروه روحانی نام برده شده:

شتین‌ها و مغ‌ها. شتین‌ها روحانیون ایلامی هستند که در این متن‌ها به‌طور غافلگیرکننده‌ای برخی از آنها دارای نام‌های ایرانی

نتیجه

گرچه دسترسی به متن‌های دینی و آیینی دوره هخامنشی تاکنون بی‌نتیجه بوده است، اما می‌توان با دقت و بررسی در متن‌های اداری هخامنشی که از تخت جمشید به دست آمده‌اند، به آگاهی‌های خود از دوره هخامنشی بیفزاییم. با اینکه همواره پاسخ‌ها خود پرسش‌های بیشتری را به دنبال می‌آورد، اما می‌توان تا اندازه‌ای محدوده آگاهی‌های خود درباره دین هخامنشی را روشن‌تر ساخت. منابع دیگر چون منابع یونانی در بردارنده‌ی اطلاعاتی هستند که گاه ضد و نقیض است و تنها با ارائه مدرک تازه و دست اول می‌توان آن اطلاعات را تصحیح و تکمیل کرد. در اینجا زبان‌شناسی به تنهایی نمی‌تواند مشکل‌گشا باشد، بلکه باستان‌شناسی و تاریخ نیز باید به کمک زبان‌شناسی بشتابند. در واقع اطلاعات نوشته شده در منابع یونانی و منابع دیگر باید با مدارک باستان‌شناسی تأیید شوند. گرچه تفسیر آثار و مدارک باستان‌شناسی در این زمینه کار آسانی نیست، اما با گسترش دانسته‌ها می‌توان محدوده هر یک را عملاً گسترش داد تا بتوان از آن مدارک برای تأیید و تکمیل یکدیگر بهره برد. نمی‌توان انتظار داشت که به کمک منابع فعلی بتوان بیشتر دانسته‌ها را حل کرد، اما افزایش دانسته‌ها هر چند اندک، می‌تواند بسیار اهمیت داشته باشد و متن‌های پرداخت‌های آیینی می‌تواند کمک مهمی در این زمینه‌ها باشد.

هستند^{۱۶}. شتین‌ها دارای هیچ رتبه‌ای نیستند و همواره در متن‌ها از آنان تنها به‌عنوان شتین نام برده شده. اما مغ‌ها دارای طبقه‌بندی و رتبه هستند که این عنوان به دنبال عنوان مغ نوشته می‌شده. یکی از این عنوان‌ها «آدروخش» (haturmakša) است که می‌دانیم یکی از رتبه‌های دینی در دین زرتشتی است. احتمالاً این عنوان نزد پارسیان هخامنشی نیز مقام مشابهی بوده است. گرچه از زرتشتی بودن هخامنشیان هنوز هیچ مدرک محکمی در دست نداریم، اما این شباهت‌ها می‌تواند تنها به دلیل شباهت آیین‌های ایرانی با یکدیگر باشد.

با توجه به متن‌های گوناگون که مربوط به یک منطقه هستند، می‌توان فعالیت‌های یک شخص را سال به سال دنبال کرد. در نتیجه به خوبی می‌توان تغییر رتبه‌های یک شخص را هم مشاهده کرد که نشانگر ارتقاء مقام روحانی به رتبه بالاتر است^{۱۷}. در این متن‌ها رتبه‌های روحانی، بجز شتین، به تفکیک هفت رتبه و عنوان است. می‌دانیم که هفت رتبه روحانی، یک سنت دیرینه ایرانی است و طبقه روحانیان دارای هفت رتبه بوده‌اند. گرچه هنوز تمامی متن‌های باروی تخت جمشید به طور کامل ترجمه نشده، اما در همین متن‌های اندک این هفت عنوان بارها به کار رفته است و عنوان دیگری تاکنون بجز آنها دیده نشده است. بنابراین به کمک این متن‌ها می‌توان به خوبی به رتبه‌های روحانیان در دین هخامنشی آگاهی یافت.

9- Hallock, 1969, p. 676

۱۰- برای سپندارمذ نگاه کنید به: Razmjou, 2001, pp. 7-15

۱۱- رزمجو، ۱۳۷۶، ص ۱۶۵

۱۲- Hallock, 1969, p. 720

همچنین EL می‌تواند به معنی در و دربار هم باشد.

۱۳- متن PF 770 (k1)

۱۴- متن PF 1953

۱۵- نگاه کنید به: Hallock, 1969, p. 774

۱۶- برای نام‌های ایرانی بابلیان نگاه کنید به: بریان، ۱۳۸۱، ص ۱۲۷

۱۷- رزمجو، ۱۳۷۶، ص ۱۷۳

2- Hallock, 1969, p. 13

۳- رزمجو، ۱۳۷۶، زیرنویس ص ۱۶۳

۴- نگاه کنید به: متن منتشر شده ۲۵: PFNN-2202 (vk1)

۵- این واژه به صورت‌های گوناگونی چون tamšiyam, daušiyam, dauša نیز برده شده است. برای معنی و صورت‌های گوناگون این واژه نگاه کنید به:

۶- رزمجو، ۱۳۷۶، ص ۱۶۵

7- Hallock, 1978, p. 109

8- Zandok, 1969, p. 69

کتابنامه

رزمجو، شاهرخ ۱۳۷۶ «مراسم لن و دیگر مراسم آیینی در تخت جمشید براساس گل‌نوشته‌های باروی تخت جمشید»، یادیهار (یادنامه دکتر مهرداد یهاری)، تهران: آگه، ص ۱۶۱-۱۸۶.

الف) فارسی
بریان، پیر ۱۳۸۱ امپراتوری هخامنشیان، دو جلد ترجمه ناهید فروغان، تهران: نشر فرزاد روز و نشر قطره.
بویس-میری ۱۳۷۵ تاریخ کیش زرتشت: هخامنشیان، جلد دوم، ترجمه همایون صنعتی‌زاده، تهران: توس.

ب) غیرفارسی

Garrison, M. B., Root, M. C., 2001 *Seals on the Persepolis Fortification Tablets, Vol. I, Images of Heroic Encounter*, Oriental Institute Publications, Vol. 117, The Oriental Institute of the University of Chicago, Chicago.

Hallock, R. T., 1969 *Perspolis Fortification Tablets*, The University of Chicago Oriental Institute Publications, Vol. XC?, The University of Chicago Press, Chicago.

- Hallock, R.T.,
1978 *Selected Fortification Texts*, Cahiers de la
Délégation Archéologique Française en Iran
(DAFI), Vol.8, pp.
109-136
- Hinz, W., Koch, H.,
1987 *Elamisches Wörterbuch, Archaeologische
Mittellungen Aus Iran(AMI)*, Ergänzungsband 17
- Razmjou, Sh.,
2004 *The Lan Ceremony and Other Ritual Ceremonies in
the Achaemenid Period: The Persepolis Fortification
Tablets*. In: *Iran*, Vol. XLII, The British Institute of
Persian Studies, London.
- Razmjou, Sh.,
2001 *Des Traces de la Déesse Spenta Armaiti à Persépolis.
Et proposition pour une nouvelle lecture dun logogramme
elamite*, Studia Iranica, Tome 30, fascicule I, pp.7-15.
- Schmidt, E.F.,
1957 *Persepolis II: Contents of Treasury*, Oriental Institute
Publications, Vol. LXIX, The University of Chicago
Peress, Chicago.
- Vallat, F.,
2000 *Le Clergé Elamite*, Studi Sul Vicino Oriente Antico,
Vol., Istituto Universitario Orientale, L XI, Napoli
- Zadok, R., 1976, *On the Connections Between Iran and
Babylonia in the Sixth Century B.C.*, Iran, Vol. 14, pp. 61-78

PF 1955 obv.

1 cm

متن لوحه PF 1955: در سه سطر نخست این لوح پرداخت‌های آیینی به مراسم آیینی لن، میترا، کوه و رودخانه نوشته شده است. مربوط به بیستمین سال پادشاهی داریوش (با سپاس از پرفسور ماتیو استولپر برای اجازه استفاده از این عکس).

Tablet 1955 PF: in the three first line of this tablet that is concerning ritual payments, there is a reference to Lan ceremony, mount and river; Belonging to the 20th year of Darius reign (curtsy Mathew Stolper).